

Alternancia e fixación do diminutivo nas unidades fraseolóxicas

Carlos González-Espresati e Véselka Ángelova Nénkova¹

Universidad de Valladolid

O diminutivo funciona como estratexia cortés na modulación dos actos de fala, na toma de quendas e na negociación do significado. As unidades fraseolóxicas, que en ocasións posúen unha estrutura oracional, constitúen un bo campo de probas para estudar os distintos valores dos diminutivos e a súa relación co grao de fixación da propia unidade. Neste traballo estudaremos tres tipos de unidades fraseolóxicas nas que aparecen diminutivos: 1) as fixadas na súa orixe con diminutivos, 2) ás que se lles engadiu un diminutivo na súa estrutura e 3) as fixadas na súa orixe con diminutivo ou sen el.

Palabras clave: diminutivos, unidades fraseolóxicas, actos de fala.

Diminutives act as a courteous strategy in the modulation of speech acts, in turn-taking and in negotiation of meanings. Phraseological units –which sometimes have a sentence structure, constitute a good testing field to study the different values of diminutives and their relationship with the degree of fixation of the own unit. In this paper we will analyse three types of phraseological units where diminutives are present: 1) units originally fixed with diminutives, 2) units which added a diminutive in their structure, and 3) units originally fixed with or without diminutives.

Keywords: diminutives, phraseological units, speech acts.

1. Introducción

Nos estudos sobre morfoloxía apreciativa contraponse a natureza dos sufixos diminutivos ao resto dos sufixos derivativos dado que os primeiros non alteran nin o marco de subcategorización, nin a categoría sintáctica e, ademais, o significado da base case non varía. É no plano da enunciación onde se activan os múltiples valores semántico-pragmáticos do diminutivo. O diminutivo funciona como estratexia cortés na modulación dos actos de fala, na toma de quendas e na negociación do significado. As unidades fraseolóxicas, que en ocasións posúen unha estrutura oracional, constitúen un bo campo de probas para estudar os distintos valores dos diminutivos e a súa

¹ Tradución de Lucía Álvarez e María Villarroel.

relación co grao de fixación da propia unidade. García-Page (1989: 60-61) subliña que nunha expresión fixa “cualquier modificación que se produzca, puede convertir la UF en una combinación de elementos de la técnica libre de discurso, y, por lo tanto, funcionar con las propiedades características de esta”. A nosa intención é comprobar se, como sería o esperable, os diminutivos desautomatizan as unidades fraseolóxicas e, en todo caso, observar se se activan as súas funcións pragmáticas. A perspectiva de análise do diminutivo adoptada neste traballo é debedora das análises de Dressler e Barbaresi (1994) e de Schneider (2003) que comparten a opinión de que os diversos mecanismos lingüísticos, que serven para expresar os valores diminutivos, posúen unha orixe cognitiva común aínda que a súa manifestación difira intralingüística e extralingüísticamente. O mecanismo particular que estudaremos aquí non é outro que o sufixo diminutivo.

2. O corpus

En cada exemplo analizaremos o tipo de sufixo, o tipo de base, o tipo de acto de fala ou de contexto, e os efectos pragmáticos logrados segundo a escala pragmática de Leech (1983). Canto ao corpus seleccionado, a maioría dos exemplos están extraídos da televisión e da radio, medios de comunicación cuxa linguaxe é cada vez máis próxima á linguaxe coloquial e que, por iso, constitúen un bo banco de probas para dar conta dos modos en que o falante utiliza os diminutivos en español. As expresións fixas a miúdo adaptación de diversas maneiras ao contexto lingüístico que as inclúe. Dito procedemento é moi típico no discurso literario, na linguaxe publicitaria e periodística. Neste traballo estudaremos dous tipos de unidades fraseolóxicas nas que aparecen diminutivos: 1) as fixadas na súa orixe con diminutivos, 2) ás que se lles engadiu un diminutivo na súa estrutura e 3) as fixadas na súa orixe co diminutivo e sen el.

3. As unidades fraseolóxicas

O termo “unidade fraseolóxica” inclúe, convencionalmente, as combinacións fixas de palabras que se coñecen tamén coas seguintes denominacións: *modismos, locucións, frases feitas, idiomatismos, fórmulas pragmáticas, proverbios, refráns, sentenzas, ditos* etc. Partindo da concepción ampla da fraseoloxía, englobamos baixo o termo “unidade fraseolóxica” todas aquelas combinacións que se caracterizan por unha alta frecuencia de aparición na lingua e que están formadas por dúas ou máis palabras cuxo límite superior é a oración composta.

Para o noso fin, tendo en conta as características das expresións fixas (a fixación dos elementos, a idiomaticidade, a estrutura sintáctica, a independencia textual e enunciativa), propoñemos o estudo dos conceptos que se agrupan baixo o termo de “unidade fraseolóxica” seguindo a clasificación que propón Corpan Pastor (2000: 484), a saber: 1) colocacións, 2) locucións e 3) enunciados fraseolóxicos; unha clasificación que hoxe en día goza de gran aceptación entre os fraseólogos.

3.1. Unidades fraseolóxicas que recibiron diminutivos

3.1.1. Colocacións

As colocacións son sintagmas usuais e estables como as locucións e os enunciados fraseolóxicos. Trátase de sintagmas completamente libres aos que o uso lles conferiu certo grao de restrición combinatoria. *Guiñar un ojo, calar hondo, ignorancia supina, inflación galopante* etc. son combinacións habituais, de menor grao de fixación que as locucións (Corpas 1996: 53; Wotjak 1998: 258; Koike 2001: 27). As colocacións son aquelas unidades fraseolóxicas formadas por dúas ou máis unidades léxicas en relación sintáctica, que non constitúen, por si mesmas, actos de fala nin enunciados e que, debido á súa fixación na norma, presentan restricións de combinación establecidas polo uso, xeralmente de base semántica (Corpas Pastor 1996: 66).

Segundo Wotjak (1998: 258), as colocacións posúen un determinado grao de “socialización, utilización e lexicalización” e aseméllanse ás outras unidades fraseolóxicas, posto que son expresións fixas que gozan de certo grao de predictibilidade. Non se deben confundir coas outras unidades fraseolóxicas idiomáticas pero pódense comparar coas non idiomáticas. Son pezas “prefabricadas” da fala e elementos do “discurso repetido”, segundo a teoría de Coseriu ([1980] 1981). Trátase, pois, dun subgrupo bastante frecuente de unidades fraseolóxicas que se opoñen claramente aos sintagmas libres. E, segundo Koike (2001: 37), a distinción entre unha colocación e unha locución débese establecer sobre a base da distinción entre o sentido literal (colocación) e o sentido figurado (locución). É dicir, “se trata de colocaciones que, empleadas con uso figurado, se convierten en locuciones”.

Vexamos os seguintes exemplos de colocacións que sufriron un cambio na súa estrutura a través dun diminutivo, sen perder o seu sentido colocacional:

(1) *eliminar/bajar kilos*

“Para *eliminar* esos *kilitos* de más. No tiene físico para jugar en el R. Madrid. Le falta bajar unos *kilitos*”.

(Radio *Marca*, 17-1-06, 11:31)

Quilo é un substantivo masculino concreto. En principio, o seu contido semántico está inherentemente delimitado e non admite a variación da perspectiva do tamaño, que é o valor denotativo do diminutivo. Polo tanto, a interpretación máis plausible que se deriva da aplicación do diminutivo non é de tipo semántico senón que é de tipo pragmático. No seu discurso, o falante emite un xuízo de valor sobre a condición física dun futbolista e o diminutivo serve para atenuar a crítica neste acto de fala expresivo. O diminutivo degrada a forza da crítica ao presentar o obxecto da crítica como algo pequeno e fácil de superar. Neste caso, o diminutivo actúa máis no nivel oracional (semántico-pragmático) que no propiamente pragmático.

(2) *perder la fe*

“La gente salía del Bernabeu con la fe por su equipo completamente *perdidita*”.

(*Maracaná 05*, 21-11-05, Barça gañou 3-0)

A unidade fraseolóxica *perder la fe* é unha colocación de tipo verbo + substantivo que neste exemplo, como podemos ver, está transformada nunha colocación de tipo substantivo + participio na que, ademais, se introduciu un adverbio (completamente) entre os dous compoñentes da colocación transformada. O participio do verbo *perder* (participio regular) é a base de afixación. Isto pon de manifesto que o diminutivo tamén se engade a bases participiais e adxectivais, coas que desenvolve unhas funcións peculiares, posto que non pode referirse á súa base en relación co seu significado denotativo ‘tamaño’ polo que hai que buscar outros significados alternativos. A reporteira realiza un novo xuízo de valor sobre a situación psicolóxica dos afeccionados do Real Madrid tras unha derrota contra o Barcelona. En contraste coa colocación de *La gente salía del Bernabeu con la fe por su equipo completamente perdida*, neste acto de fala asertivo o diminutivo intensifica de modo redundante o participio do verbo ‘perder’ e, lateralmente, toda a unidade fraseolóxica ‘perder la fe’.

(3) *hacer una llamada*

“Tu padre ha hecho una *llamadita*, puedes irte [...]”

(Dille un policía a un presunto asasino dunha adolescente, insinuando que se sae da cela é só porque o pai utilizou as súas influencias para logralo)

Neste exemplo, *llamadita* pertence a un grupo de substantivos relacionados semanticamente (*llamadita*, *charlita*, *parlita*, *recadito*, *mensajito*) que, ao recibir un diminutivo, pon de manifesto a actitude ou a avaliación negativa do falante sobre o contido no amigable da mensaxe. O substantivo feminino concreto *llamada* está formado sobre o verbo *llamar*. Neste exemplo, o diminutivo utilízase nun acto de fala asertivo que fai referencia a unha acción realizada por unha terceira persoa. Por un lado, a chamada é avaliada negativamente polo diminutivo ao diminuír a súa importancia cando a posibilidade de levar a cabo unha acción deste tipo implica ter moito poder. Por outro lado, o diminutivo expresa a actitude negativa do falante cara ao emisor e ao contido da chamada (este aspecto complementase coa entoación irónica). O contraste entre o peso importante da chamada e a nota de pouca entidade semántica do diminutivo provoca un choque irónico que tinxe de burla toda a expresión. Así pois, o diminutivo atenta contra a imaxe positiva do destinatario (e do seu pai).

(4) *mandar un recado*

“Roberto Carlos, jugador del Madrid, le *mandó un recadito* a Eto’o: ‘en dos semanas atraparemos al Barcelona y seremos líderes’”.

(*Maracaná 05*, 16-11-05)

Atopámonos perante un acto de fala asertivo no que a acción é avaliada negativamente polo diminutivo no sentido de que o recado non é un recado normal: é un aviso ou unha chamada de atención a Eto’o. O diminutivo produce ironía mediante o choque que se produce entre a diminución da forma dun substantivo e, asemade, da intensificación do seu contido semántico. Neste tipo de contextos, os substantivos que designan medios

ou soportes de comunicación como *mensaje, recado, llamada, palabra* etc. producen resultados irónicos cando son empregados con diminutivo. Dende un punto de vista simplemente semántico, un *mensajito* pode ser unha mensaxe curta, pero tamén unha mensaxe que se distancia do que prototipicamente entendemos pola maneira de comunicar algo, isto é, unha variante dunha mensaxe 'X', ou sexa, 'X + modificación'. Se a proposición non contivese o diminutivo, o seu valor sería neutro e non existiría a ironía.

Analizamos o valor dos diminutivos nalgunhas colocacións atopadas nos medios de comunicación. A seguir, propoñémonos realizar unha proba formal con algunhas colocacións descontextualizadas para comprobar o grao de aceptabilidade dos nosos sufixos. A nosa intención é, ademais, comprobar que bases aceptan os diminutivos e baixo que premisas:

(1) *desempeñar un papel / desempeñar un papelito*

A base de afixación é substantiva. O diminutivo minimiza a importancia do papel.

(2) *declarar la guerra / declarar la guerrita*

A afixación é posible. Talvez existise unha restrición semántica que imposibilitaría unir a algo tan serio como unha declaración de guerra un diminutivo nalgunhas situacións, mais sempre é posible pensar nun contexto o suficientemente absurdo ou sarcástico no que isto sexa posible. Por outro lado, non existen restricións formais sobre a base substantiva.

(3) *trabar amistad / *trabar amistadita*

Neste caso existe unha restrición formal e semántica. Os substantivos abstractos formados co sufixo *-dad, -idad*, non admiten o sufixo diminutivo. En xeral, os substantivos demasiado abstractos e os que pertencen a rexistros demasiado elevados (Rainer 1990) non admiten o diminutivo a non ser que os contextos se volvan extraordinariamente afectivos.

(4) *calar hondo / calar hondito*

O adxectivo *hondo* admite a sufixación. O valor que transmite é de intensificación do adxectivo e do valor ostensible de toda a colocación.

(5) *ignorancia supina / *ignorancia supinita*

(6) *inflación galopante / *inflación galopantita*

(7) *sentir dolor / sentir dolorcito*

(8) *batalla campal / batallita campal*

(9) *apagar la sed / *apagar la sedita*

(10) *saldar una deuda / saldar una deudita*

(11) *enemigo acérrimo / *enemigo acerrimito*

(12) *resultar ileso / resultar ilesito*

(13) *tocar el piano / tocar el pianito*

En xeral, compróbase que as restricións de emprego de diminutivos nestas colocacións son as mesmas que se manifestan en estruturas máis simples como a palabra. De feito, estas restricións só actúan sobre as bases das unidades fraseolóxicas que non admiten este tipo de sufixo, ben por motivos semánticos (existe unha restrición semántica que actúa sobre palabras con significado abstracto ou cuxo ámbito de emprego é demasiado técnico ou culto: *amistad, acérrimo, supina*), ben pola estrutura morfoloxica cuxa lonxitude e final de palabra bloquea o emprego do diminutivo como sucede con *sed* ou *galopante*. Sufixar *enemigo* atenuaría e entraría en contradición co significado global da colocación. É un caso inverso ao anterior porque o diminutivo traballa na mesma dirección semántica que a colocación.

Nas colocacións, o diminutivo non actúa modificando o seu contido semántico xa que este continúa inalterado. Posto que non parece haber unha gran resistencia no emprego de diminutivos nas colocacións, isto parece reforzar a idea de que as colocacións non constitúen unha categoría cerrada e estable. Polo contrario, as colocacións son combinacións frecuentes que ás veces se achegan ás expresións libres e, en certos casos, se aproximan ás expresións idiomáticas. É o falante o que posúe a opción estratéxica de engadir un diminutivo a estas formacións e, polo tanto, a súa función é de natureza pragmática. O diminutivo pode modificar a base de afixación dun modo semántico-pragmático ou ben pode afectar a toda a preferencia dunha maneira plenamente pragmática (Briz 2001). Non parece haber diferenza entre o efecto que o diminutivo produce nas colocacións e no resto das palabras tanto dende un punto de vista semántico- pragmático coma dende un punto de vista pragmático.

As colocacións non perden as características que lles son propias, tales como a estabilidade nin a súa recorrencia no uso, nin o seu grao de predictibilidade, incluso a suma do significado das súas partes segue correspondendo ao significado da expresión. Talvez contribúa o feito de que as colocacións non sexan en si unidades cun alto grao de fixación, ou talvez se deba ás características propias do diminutivo que non alteran a natureza semántica do referente.

No que atinxe aos tipos de bases analizadas, a maioría das consideradas nestes exemplos son substantivos. O diminutivo do español posúe unha tendencia natural a preferir os substantivos como base de afixación. Neste tipo de bases desempeña a función pragmática de mitigar a palabra ou a forza ilocutiva do acto de fala para evitar a rudeza. Por outro lado, os diminutivos poden tamén actuar como intensificadores dunha avaliación negativa. Nos casos con adverbios e adxectivos a súa función máis frecuente é a de intensificar, aínda que estas categorías poden desenvolver outros valores. En conclusión, as colocacións non cambian a súa orde fixada cando se insire un sufixo diminutivo pero si que ven alterado o seu nivel pragmático.

3.1.2. Locuci3ns

As locuci3ns son sintagmas que se comportan como palabras simples. Unhas poden reflectir anomalıas estruturais (*a pie juntillas*), outras poden recoller trazos fonéticos peculiares de ritmo ou de rima (*a troche y moche*) ou de palabras diacrıticas (*de marras*).

Segundo Zuluaga, Corpas Pastor e Ruiz Gurillo, as locuci3ns son os sintagmas m3is estables do espańol. Ruiz Gurillo (2001: 19) emprega tres exemplos, *cortar el bacalao*, *d3rsela con queso* ou *tomar las de Villadiego*, para demostrar que ning3n deles permite ampliaci3ns ou substituci3ns de ning3n tipo. Non se pode engadir un sufixo diminutivo (**cortar el bacaladito*), nin un adxacente (**cortar el bacalao salado*), tampouco se permite a transformaci3n en voz pasiva (**el bacalao fue cortado por Isabel*), nin unha nominalizaci3n (**el corte del bacalao*). Calquera substituci3n non preestablecida, segundo a autora, transforma o sintagma fixo noutro libre e este deixar3 de actuar en bloque, co cal perder3 a fixaci3n e de aı o sentido. Por3n, como sublińa Koike (2001: 34), hai moitas locuci3ns verbais que admiten a substituci3n dun verbo por outro (*ańadir/echar/poner leńa al fuego*, *tomar/coger las de Villadiego*) ou a dun substantivo por outro (*enseńarle los dientes/las uńas a alguien*), sen que cambie o sentido idiom3tico das locuci3ns. O mesmo podemos dicir do uso dos diminutivos nos seguintes exemplos extraıdos dun corpus de xornais e programas de televisi3n:

(1) *buen rollo* ‘bo ambiente’

“No me puedo de [ıbd.] creer ese d3ficit de *buen rollito* [...]”

(P3rez-Reverte, *Semanal*, 22 de xaneiro de 2006)

A palabra *rollito* 3 un substantivo masculino contable que se insire nunha locuci3n para describir unha actitude psicol3xica positiva. Dende un punto de vista formal, existir3 unha restrici3n no uso da variante *-illo*. En principio, o diminutivo cumpre unha funci3n sem3ntica de diminuci3n do tamańo dun rolo. O significado do contexto aclara que a aut3ntica funci3n do diminutivo 3 a de intensificar a actitude psicol3xica de ‘simpatıa’ que metaforiza a expresi3n *buen rollo*. Dende un punto de vista pragm3tico, o diminutivo ten un peso menor. Encontr3monos ante un acto de fala asertivo que opina sobre o estado das cousas dun terceiro aludido que non 3 o lector. O peso do diminutivo neste caso non cambia a forza ilocutiva do acto de fala: a avaliaci3n negativa do aludido era previa ao seu emprego, que neste caso intensifica esa avaliaci3n negativa algo cınica.

(2) *dar m3s bola* ‘facer caso a alg3en’

“Si t3 me lo pides, *le dar3 m3s bolilla*”.

(frase da xerga adolescente dita por un adolescente arxentino)

O substantivo feminino contable *bola* conforma nesta locuci3n unha met3fora que significa ‘hacer m3s caso’. Dende a perspectiva pragm3tica estamos ante un acto de fala comisivo, unha oferta, que compromete o falante a unha acci3n futura. O

diminutivo minimiza o custo da aceptación da oferta por parte do destinatario ao presentar a acción como algo pequeno e fácil.

(3) *no dar más bola* ‘non facerlle caso’

“Usted lo que tiene que hacer es *no darle más bolilla*”

(*Rebelde way* (serie argentina), Localia 19-12-05)

Acto de fala directivo que pretende que o oínte pare de facer caso a un terceiro. Como estes actos en esencia danan a imaxe do destinatario, o diminutivo é unha estratexia de cortesía negativa que reduce a ameaza que supón a imposición dunha acción e o custo de levala a cabo por parte do oínte. Neste caso o diminutivo minimiza a acción.

(4) *echar una mano* ‘axudar’

a) “Los grandes equipos, cuentan siempre con dos ventajas. La primera, disponen de grandes jugadores, y, la segunda y fundamental, que cuando un rival se le sube a las barbas siempre hay un momento puntual en que el clásico colegiado suele *echar una manita*”.

(*Diario As* 18-12-05, páxina 12)

Atopámonos ante un substantivo feminino contable cun diminutivo. Neste caso *mano* posúe unha restrición formal co sufixo *-illo* por homofonía coa palabra *manilla*. O uso deste diminutivo é moi frecuente nas conversacións con nenos que dan lugar a unha linguaxe altamente afectiva. Porén, o caso presente é distinto: *manita* é un dos elementos dunha metáfora co valor de ‘axudar’, ‘una ayudita’ (substantivo feminino contable). Atopámonos, novamente, ante un acto de fala asertivo que critica a actuación dun terceiro aludido que non é o lector: refírese a un penalti pitado inxustamente a favor do Barcelona. O peso do diminutivo neste caso non cambia a forza ilocutiva do acto de fala, a avaliación negativa do aludido era previa ao seu emprego. O diminutivo neste caso intensifica esa avaliación negativa engadindo certa ironía.

b) “Manolo Lama. Grande, pese a que non le hayan dado el Ondas. Por cierto, Manolo, *a ver si me echas una manita* con el tema de los árbitros, que me estoy quedando más solo que la una y así le va a nuestro fútbol”.

(Radio *Marca*, 17-3-06)

Neste exemplo atopámonos ante un acto de fala directivo que demanda unha acción *a ver si me echas una mano* que está atenuada mediante o emprego do diminutivo. O diminutivo ‘*-ita*’ trata de reducir a ameaza de que se produza unha imaxe negativa no destinatario minimizando a imposición e o custo da petición. O diminutivo é compatible coas perífrases e outros tipos de atenuadores, pois unha petición realizada como unha obriga forte non permite o emprego do diminutivo sen avaliar negativamente o acto de fala mediante a ironía ou o sarcasmo *échame una manita*.

(5) *sacarse la espina* (col.) ‘desquitarse’

“Siempre he querido *sacarme esa espinita* de que me hubiesen dado por lo menos la oportunidad [de ser el portero titular del Atlético de Madrid]”

(*El Norte de Castilla*, 21-12-05. P. 38)

O substantivo feminino contable *espina* recibe un sufixo diminutivo. Neste exemplo a locución é unha metáfora da acción de ‘desquitarse dun mal’. Este acto de fala asertivo inclúe un diminutivo que atenúa (diminúe o beneficio propio e busca aprobación) unha acción con ánimo de vinganza que pode ser mal vista por parte do oínte, aínda que non se inclúa nela.

(6) *entrada (metida) en carnes* ‘persoa grosa’

“Está *entradita en carnes*”.

(*Rebelde way* (serie arxentina), *Localia* 19-12-05)

Un novo participio con diminutivo esta vez nun acto de fala asertivo que expresa unha opinión. O diminutivo busca unha maior aprobación do interlocutor atenuando unha crítica. En función do tamaño do referente, pode producirse un choque entre o significado do diminutivo ‘non serio’ e o tamaño do referente que produza ironía.

(7) *hacerse el tonto* ‘afectar ignorancia ou distracción’

“[...] ya sabéis la posición que tenéis en mi corazón y si no la sabéis la intuís, no os *hagáis los tontitos*”.

(crónica dunha viaxe dunha muller de 28 anos a Alxer)

Acto de fala directivo que demanda unha acción que en principio encarna un risco social: *hacerse el tonto*. En realidade, o acto de fala directivo é só formal porque desde un punto de vista ilocutivo posúe o valor expresivo dun insulto. *Hazte el tonto* fórmase negativamente por un lado e atenúase mediante o diminutivo. A distancia social entre ambos é mínima, trátase de dous amigos e, ademais, o falante adaptou un ton paternalista fronte ao destinatario.

(8) *tener (algo) claro* ‘estar seguro de algo’

“Uno de los jugadores, P. García, que ahora no cuenta para el entrenador, lo tiene *clarito*”.

(A3, *Telenoticias* 21:30, 17-12-05)

No caso presente, atopámonos ante un acto de fala asertivo que informa sobre a situación laboral dun xogador de fútbol. Non resulta tan importante o acto de fala en si mesmo coma o plano do enunciado, aspecto realmente modificado. O diminutivo intensifica a proposición avaliando máis negativamente, se cabe, a situación.

(9) *paso a paso* ‘pouco a pouco’

“Alvaro Mejía, jugador del Real Madrid: Queremos ir *pasito a pasito* y no mirar al Barça”.

(Radio *Marca*, 19-1-06, 00:50)

A base *paso* é un substantivo masculino contable que admite gradación de tamaño. Por isto, o diminutivo pode interpretarse semanticamente como un paso pequeno. Esta estrutura reduplicada intensifica a precaución do paso e o uso dobre do diminutivo faino aínda máis. Polo que se refire a este tipo de estruturas, serían axeitadas formacións do tipo *pasito a paso* como sucede tamén con *poquito a poco*. En cambio, a construción inversa non parece posible **paso a pasito*. O acto de fala ante o que nos atopamos é un acto comisivo no que o falante anuncia o desexo de realizar unha acción futura no seu beneficio. Os diminutivos utilízanse para anticiparse a unha crítica do ouvinte que podería consideralo pretencioso. Así, o diminutivo serve para diminuír o risco social da aseveración.

(10) *dar una palmada* ‘acto físico mediante o que se felicita ou se “ten empatía” con outra persoa’

“Un día te *da una palmadita* en la espalda y, al otro, te mete la cabeza en el retrete”.

(dito dun traballador sobre como é o seu xefe, en todo caso, este sempre é un xesto paternalista que en si encerra una xerarquización social)

(*Primera Línea* Nº 183, 2000, páx. 68)

O substantivo feminino *palmada* está configurado como un substantivo designador de golpe ou efecto. O diminutivo, desde un punto de vista oracional, diminúe o golpe. Estamos ante un acto de fala de reproche. Observamos que na primeira proposición a acción levada a cabo polo xefe é positiva para o subordinado, pero o seu xesto é percibido como paternalista e avaliado como negativo por isto. O diminutivo intensifica o substantivo, subliña os efectos positivos do acto e mitiga o feito de que a relación entre os interlocutores se realice en termos de desigualdade de poder e de paternalismo. A proposición ‘dar una palmada’ sería demasiado ruda, dado que implica contacto físico e é unha acción algo violenta. Na segunda proposición o contido do argumento é dunha dirección oposta e a súa valoración é completamente negativa. O diminutivo neste acto de fala serve para intensificar o contraste entre as dúas proposicións, pero tamén marca a desigualdade entre os personaxes desde un punto de vista sociopragmático.

Como vemos, ao igual que as colocacións, as locucións que admitiron un diminutivo na súa estrutura, non perden as súas características principais. Conservan a estabilidade e a relación entre os compoñentes que as constitúen. Isto débese a que, no castelán, a aplicación do diminutivo non cambia nin o marco de subcategorización da base nin na súa semántica; en todo caso, *altĕraa*, segundo a definición de Dardano (1978). O feito de que existan locucións que admitan o emprego do diminutivo é índice de que este elemento non acaba coa súa unidade estrutural, do mesmo modo que non o fai coa das palabras coas que habitualmente se combina. O ámbito de actuación do diminutivo é o do nivel pragmático (ou se acaso o da escasa modificación secundaria segundo a terminoloxía de Coseriu). A súa aparición activa os mecanismos de inferencia

pragmática, pero non mina os principios definatorios das locucións. Isto non implica que os diminutivos se poidan utilizar con liberdade nas locucións fraseolóxicas. Parece evidente que o grao de utilización de diminutivos neste tipo de unidades é menor que o que pode recibir as colocacións. Dado que o fenómeno do diminutivo neste tipo de formas fixadas é un fenómeno pragmático, poderíamos argumentar que, nunha escala gradual dependente do falante, a frecuencia dos diminutivos sería maior nas colocacións que nas locucións.

Polo que respecta ao tipo de bases nas que aparecen diminutivos, nestes exemplos aparecen substantivos, adxectivos e participios. Tamén encontramos unha interesante estrutura reduplicada (procedemento avaliativo intensificador) cun diminutivo (con funcións similares) en dous substantivos idénticos: *pasito a pasito*.

No caso dos adxectivos e participios, preséntasenos o problema de como adiviñar se o valor do adxectivo con diminutivo é superior ou inferior ao da súa base de adxunción. En principio, parece que é o falante quen establece dun modo subxectivo o punto de contraste. Porén, o valor intensificador do diminutivo con estas categorías é innegable xa que está máis presente que a característica da pequenez nos substantivos. Unha posible solución sería a proba da substitución polo elativo *-ísimo*, que debería darnos a clave. O sufixo superlativo só debería poder substituírse polos sufixos que despregan un valor de intensificación. Para o resto dos casos deberíamos indicar que non é esta característica do diminutivo a que predomina. Debe existir un valor máis pragmático que prevaleza. Nos seguintes exemplos vemos como o valor pragmático afectivo ou atenuador cortés trata de preservar a propia imaxe positiva do falante ou de non lesionar a imaxe negativa do destinatario.

clarito / clarísimo ‘máis que claro’

tontito / tontísimo ‘menos que parvo’

loquito / loquísimo ‘máis que louco’

entradita ‘menos que entrada’

perdidito / perdidísimo ‘máis que perdido’

Nas seguintes liñas someteremos ás locucións a unha análise similar ao presentado máis arriba coas colocacións. Imos comprobar que unidades admiten a alteración con diminutivo e que unidades non a admiten.

a troche y moche - NON

a tontas y a locas - SI

dársela con queso - SI

cortar el bacalao - SI

coser y cantar - NON

en un santiamén - SI

tomar el pelo - SI
santo y seña - NON
estirar la pata - SI
a carta cabal - NON
a todas luces - NON
balde de agua fría - NON
del tiempo de Maricastaña - NON
de rompe y rasga - NON
gota a gota - SI
de ninguna manera - SI
pañ3n de lágrima - SI
cabeza de turco - NON

En principio, palabras como *turco*, *luces*, *santo*, *seña*, *cantar*, *troche*, *moche* e *locas* admiten formal e semanticamente o diminutivo. Porén, se empregamos o sufixo nestas locuci3ns, a diferenza do que ocorrería coas demais, desautomatizariámolas. As restrici3ns que hai no emprego dos diminutivos coas locuci3ns atenden, por un lado, as semánticas e formais que posúe a base e, polo outro, as que se aplicarían ao significado total da unidade e a súa inserci3n nun contexto determinado. En cambio, a posibilidade de afixaci3n dunha estrutura máis sinxela e menos fixada como a colocaci3n é maior. Por suposto, se se cumpren as condici3ns mencionadas, calquera locuci3n fraseol3xica é susceptible de recibir un diminutivo.

3.1.3. Enunciados fraseol3xicos

Os enunciados fraseol3xicos son expresi3ns fixas equivalentes ou superiores á frase (Zuluaga 1980: 191), como as fórmulas de fixaci3n pragmática (*Buenos días*, *Feliz cumpleaños*, *Feliz Año*), fraseol3xicos interxectivos (*maldita sea*, *bendito sea Dios*), os clixés e retrousos (*¿cómo no?*, *¿y yo qué sé?*, *¡qué va!*, *ay, sí*), insultos da vida diaria (*¡Hijo de puta!*, *¿Qué cabr3n!* etc.) e as paremias (sentenzas, axiomas, proverbios, refráns, citas e máximas: *averígüelo Vargas*, *ojos que no ven*, *coraz3n que no siente*, *divide y vencerás*).

Zamora Muñoz (1998: 107-125) destaca entre os enunciados fraseol3xicos unha categoría de frases chamadas *idiomáticas pragmáticas*, tales como *¡ya lo creo!*, *¡ya ves!*, *¡desde luego!*, *¡pero bueno!*, que non gozan de autonomía textual. Entre as frases idiomáticas pragmáticas, o autor sinala as interxecci3ns que teñen unha alta frecuencia de uso en situaci3ns comunicativas informais nas que o locutor expresa estados emocionais e subxectivos: *venga ya*, *no me fastidies*, *¡vaya con el niño!*, *no digo más*, *óyeme bien* etc.

No seguinte exemplo, o autor utilizou en diminutivo o substantivo na interxección “vaya” + *substantivo* + *que*.

“Pero vaya *añito* que llevamos de lesiones (fútbolísticas)”

(J. J. Santos, 7-12-05)

O diminutivo enmárcase dentro dun acto asertivo que dá conta do estado das cousas. O diminutivo aplicado a substantivos concretos temporais adoita expresar imprecisión; porén, o marco de análise deste diminutivo non é o do contido semántico da súa base, nin inflúe directamente na configuración da forza ilocutiva da frase. O diminutivo non actúa máis alá do plano da oración *Pero vaya año que llevamos*, e constitúe un índice que intensifica a queixa sobre a que recae unha avaliación negativa: *año* é menos negativo que *añito* porque *añito* se afasta máis do prototipo de *año* normal.

Os retrousos malsoantes e insultos da vida diaria son expresións que posúen un alto grao de estereotipación e frecuencia de uso, tales como *Joder macho*, *Anda, coño*, *¡Me cago en Dios!*, *¡Qué mierda!*, *¡Hijo de puta!*, *¡No jodas!*, *¡Qué cojones!*, *¡De qué cojones te ríes!*, *¿Qué coño quieres que haga?* etc. Do mesmo xeito que outras formas fixadas coma as locucións, se a súa estrutura e a súa semántica o permiten, poden ser sufixadas sen que cambie a súa natureza, coma tal, *Que hijo de putita eres*, *Que cojoncitos tienes*, *Qué coñito quieres que haga*.

Por outra parte, as paremias son unidades fraseolóxicas que constitúen en por si actos de fala (oracións exhortativas, declarativas, concesivas etc.) e funcionan como enunciados con carácter de texto. Cando un falante utiliza unha paremia non só profire senón que, xeralmente, manifesta unha determinada intención, isto é, quere facer unha advertencia, dar consellos, recomendar, conxectar, xulgar, aceptar, replicar, cuestionar etc. As paremias funcionan como descrições valorativas aceptadas pola comunidade falante e serven para aclarar ou explicar algo ou para apoiar unha postura, para unha afirmación ou para xustificar unha decisión. Nos textos, as paremias adoitan apoiar o fío argumental e incluso serven de punto de partida para a contraargumentación. A miúdo utilízanse para cerrar un texto debido aos seus valores persuasivos.

Os termos *refrán*, *proverbio*, *sentenza*, *máxima*, *axioma*, *frase proverbial* etc. teñen puntos de contacto e gardan tal relación entre si que son o motivo de definicións pouco precisas á hora de establecer o contido semántico dos conceptos. Consultadas as fontes sobre as paremias, podemos resumir que, na maioría dos casos, se trata de expresións fixas que destacan polo seu carácter anónimo, polo seu carácter popular, metafórico, xeral, repetitivo, práctico, rexoubeiro, agudo, célebre, rítmico e didáctico. Fixémonos no seguinte exemplo:

“Como ir con el cochecito de San Fernando, un *ratito* a pie y otro caminando”.

(Radio *Marca*, 18-01-06, 18:19h)

Esta unidade expresa unha irónica e simpática resignación que refire que as propias pernas son en ocasións o único medio de transporte cando non se ten outro nese

momento ou cando se é pobre. Esta paremia emprégase tamén sen diminutivo, aínda que para equilibrar os dous sintagmas coordinados pola conxunción ‘y’ parece preferible alongar o substantivo “rato” cun diminutivo. Ademais, as formas con diminutivo engaden un valor afectivo que enriquece o ton rexoubeiro e emotivo dos ditos e refráns polo que, ante a posibilidade de elección, sempre parece máis oportuno o seu emprego.

3.2. Unidades fraseolóxicas fixadas na súa orixe con diminutivos

3.2.1. Locucións

(1) *Creerse algo a pies juntillas*

(2) *Pelillos a la mar*

(3) *Picarle (a alguén) el gusanillo*

“Sí, me empieza a *picar el gusanillo*”.

(entrevista a Javo Irureta no *Diario Marca*, 28-12-05, páx. 24)

(4) *Hacer algo a toda pastilla*

“[...] iba ganando en este momento y nos tocó volver *a toda pastilla* a la cama, pero viendo lo que hacen los ejércitos ahora, llamar degeneración a echar unas manitas a las cartas, era eso: cosa de monjitas”.

(Francisco Cantalapiedra, *El Norte de Castilla*, o 26 de marzo de 2006)

(5) *Está haciendo sus primeros pinitos*

(6) *Ser (alguén) manitas*

“Mi padre *es un manitas*, pero ahora está en el paro”.

(María Valverde en una entrevista, *Magazine* N° 332. 5-02-06, pág. 13)

(7) *Coger el tranquillo*

(8) *Conejillo de indias*

“[...] me puse mala como los primeros días en Argel, con colitis, y fiebre, pero no fui la única según dicen es algo común allí por el tiempo, no sé, hay que creer a la gente del lugar que sabe de esas cosas, me embutieron con un medicamento natural hecho de acacia “wuarktalj” se llamaba, en fin que parecía *un conejillo de indias*”.

(crónica dunha viaxe dunha muller de 28 anos a Alxer)

(9) *(Saber) al dedillo*

“Tienes que saberte los numeritos y las fichas *al dedillo*”.

(Tele 5, 3-12-05)

(10) *Hacer manitas* ‘acariciárense as mans (dúas persoas)’

“*Hacer manitas*”.

(*Saraband*, Ingmar Bergman)

(11) *Poner* (a alguén) *de patitas en la calle*

(a) “Harta de sus continuas fiestas, la cantante B. Spears puso el viernes –una vez más– a su marido Kevin Federline, *de patitas en la calle*”.

(*El Norte de Castilla*, 6-12-05, páx. 64)

(b) “Mucho cuidado si te enrollas con alguien de la oficina. ¡Sobre todo si se trata de la secretaria de dirección! Puede que tu jefe se sienta traicionado y, en “beneficio de los intereses de la empresa”, poneros a los dos *de patitas en la calle*”.

(*Primera Línea*, Nº 183, julio 2000, páx. 70)

(12) *rascarse el bolsillo*

“Si no se rasca el *bolsillo* Don Manuel y bien rascadito [...] para no descender de categoría el Betis deberá comprar un delantero en enero”.

(Radio *Marca* 28-11-05)

(13) *ser la comidilla* ‘unha persoa ou acontecemento é a *comidilla* cando todo o mundo anda con chismes ou comenta iso’.

“Me imagino que en el entrenamiento (la noticia) el sorteo (del Madrid en Champions League) ha sido la *comidilla*”.

(Radio *Marca*, 16-12-05, 18.42h)

Nalgúns dos exemplos expostos máis arriba, parece rastrexable unha base de afixación neutra, coma nos seguintes: *pelillos*, *manita*, *conejillo*, *dedillo*, *patitas*. Por outro lado, nalgúns dos restantes exemplos o proceso de lexicalización encóntrase claramente concluído (*pastilla* ou *bolsillo*), mentres que noutros parece máis complicado estar seguro do seu status léxico (*gusanillo*, *tranquillo*, *pinitos*, *comidilla*, *juntillas*), entre outras cosas, porque algúns dicionarios os recollen como entradas independentes cando isto sería máis que discutible xa que o proceso metafórico, do que proceden, non é aínda suficientemente opaco. En todo caso, o estudo dos exemplos dubidosos sería obxecto dun futuro traballo no que se debería incidir, máis profundamente, en cuestións de tipo diacrónico para aclarar o status léxico dos mesmos. Intentaremos resolver esta cuestión en vindeiras investigacións.

Despois do establecido máis arriba, é preciso afirmar que na orixe de toda lexicalización cun diminutivo existiu un sufixo con funcións pragmáticas identificables. Os efectos pragmáticos ou a semántica connotativa existente nestas pezas léxicas poden perfectamente transferirse ao contido semántico ou connotativo das novas unidades. En efecto, todas estas pezas activan unha expresividade e unha carga

connotativa de gran intensidade. Aínda que en moitos casos as unidades fraseolóxicas encontran un sinónimo formalmente expresable mediante un lexema simple ou complexo, noutros expresan unha variedade de informacións que non encontraría eco nunha soa palabra. Por isto, a selección dunha unidade fraseolóxica non de manifesto a intencionalidade do falante dunha maneira máis perfilada que outras unidades léxicas. O que Dressler e Barbaresi (1994) denominan factores reguladores dos diminutivos, tales como a emotividade, a intimidade, o eufemismo, a ironía, o lúdico, parecen integrados no contido semántico das unidades fraseolóxicas con diminutivos. Así, *ser la comidilla* connota burla, ou *ser un animalito de Dios* connota conmisericación e paternalismo etc.

3.2.2. Proverbios e refráns

- (1) *Chiquito*, hasta el asno es bonito
- (2) De lo que come el grillo, *poquillo*
- (3) De verde claro a amarillo, va *poquillo*
- (4) Cada *maestrillo* tiene su *librillo*
- (5) Con un carro y un *borrico*, el hombre se hace rico
- (6) La venganza es el *platillo* que sabe mejor frío

Como podemos deducir dos exemplos, nos proverbios e refráns o diminutivo cumpre unha función estética, principalmente a de servir á rima coma nos casos anteriores. Parece que o emprego do diminutivo nestes casos depende máis ben de factores retóricos. Con todo, non deixan de estar presentes as funcións semántico-pragmáticas do diminutivo, que achegan secundariamente unha avaliación da forza ilocutiva do enunciado. Aínda que este tipo de información se evidenciaría con maior claridade nunha análise diacrónica, non resulta imposible rastrexar as funcións prototípicas do diminutivo na sincronía: o diminutivo atenúa o grao de imposición que ten unha sentenza, convertendo o seu obxecto en algo chistoso ou non tan serio e que, polo tanto, o ouvinte pode aceptar máis doadamente.

3.3. Unidades fraseolóxicas fixadas na súa orixe con diminutivos e sen diminutivos

As unidades fraseolóxicas que se lexicalizaron cun diminutivo e sen diminutivo na súa estrutura constitúen en español un grupo minoritario, xa que os exemplos encontrados nas fontes non son numerosos. Por exemplo:

pera (*perita*) en dulce (Seco et al. 2004: 774)

arrieros (*arrieritos*) somos y en el camino (*caminito*) nos encontraremos (Seco et al. 2004: 157).

O uso dunha ou doutra expresión, con diminutivo ou sen diminutivo, depende exclusivamente do falante: el elixe unha das dúas opcións lexicalizadas en función do seu discurso.

4. Conclusións

Os exemplos do corpus mostran como as unidades fraseolóxicas cuxa estrutura orixinal non está fixada cun diminutivo admiten normalmente a alteración (sufixación) diminutiva sen que cambie o sentido principal da expresión nin se produza unha desautomatización. Os diminutivos recaen sobre diferentes bases no seo da unidade fraseolóxica. A elección dun tipo de base ou doutro depende de factores diversos como a frecuencia inherente de sufixación de cada unha ou o tipo de efecto semántico-pragmático que se pretende crear. Como vimos non é o mesmo sufixar un substantivo que un adxectivo. Neste sentido, atopamos sufixacións en substantivos (“echar una *manita*”), adxectivos (“estoy *loquito* por tus huesos”), adverbios (“de verde claro a amarillo va *poquillo*”) e participios (“*entradita* en carnes”). Así pois os sufixos diminutivos dotan ás unidades fraseolóxicas de relevancia pragmática (cortesía, atenuación da obriga, crítica atenuada, intensificación da avaliación negativa etc.).

O diminutivo é un mecanismo capaz de *alterar* a forza ilocutiva dos actos de fala. É un mecanismo que o falante pode utilizar para darlle forma á súa intención comunicativa para ser máis cortés ou todo o contrario. Porén, os diminutivos non se poden engadir a frases proverbiais formadas só por verbos, coma tal: *ser o no ser, llegué, vi, vencí, divide y vencerás* etc. Os procesos de formación de diminutivos con verbos son dunha índole particular dentro da apreciación, non só debido a aspectos formais (a súa inserción prodúcese dentro do lexema verbal), senón tamén debido a cuestións semánticas, xa que máis que expresar diminución poden mostrar outros valores, como a iteración, por exemplo.

A hipótese de que as unidades fraseolóxicas non admiten modificacións polo risco de sufrir unha desautomatización perde forza tras realizar a análise do corpus por motivos distintos:

- O contido semántico idiomático da unidade non se ve modificado.
- As unidades continúanse percibindo como un todo diferenciado doutras estruturas sintácticas.
- As restricións sintácticas que non funcionan nalgúns casos para o diminutivo (entre outros elementos) seguen funcionando para outros mecanismos lingüísticos (sufixos derivativos, cambio de pezas léxicas), malia a aparición do diminutivo.

Porén, é preciso salientar algunhas observacións. As unidades fraseolóxicas máis fixadas, tales como as locucións, admiten con máis dificultade a aplicación de diminutivos. O control do falante sobre a súa alteración é moito menor que aquel que se produce sobre as colocacións, que neste sentido se prestan moito máis á interacción pragmática. Pode afirmarse que as colocacións posúen un carácter máis flexible fronte á “rixidez formal”, sintáctica, das locucións. Con todo, tamén existen numerosas excepcións de aplicación de diminutivos en locucións pragmaticamente motivadas como vimos nos exemplos. Porén, a incidencia proporcional do diminutivo nas locucións é menor.

As colocacións sen diminutivo parecen admitir unha versión equivalente con diminutivo. Isto é así porque as colocacións están máis próximas ao discurso libre que outras unidades e, xa que logo, o seu grao de variación é maior. A idiosincrasia do sufixo diminutivo permítelle alternar nas palabras libremente coa súa non aparición. O seu grao de combinatoria coas colocacións é, polo tanto, análogo ao que resulta de engadilo ás palabras, dado que o seu efecto consiste, seguindo a Dardano (1978), na *alteración* da connotación pero non da designación. Canto ás restricións morfosemánticas, as que rexen nas palabras, fano tamén nas colocacións.

No que atinxe ás unidades fraseolóxicas con diminutivos lexicalizados que, daquela, non admiten a súa supresión, aínda parece enxergarse o valor apreciativo que se foi cristalizando na diacronía, mesmo que talvez isto se deba máis ao carácter lúdico dalgunhas construcións que ao diminutivo en si que, como tal, está completamente fusionado coa palabra e a unidade fraseolóxica. Entre os diferentes valores despregados polo diminutivo nos actos de fala estudados, atopamos o de mitigación, apreciación e intensificación.

O camiño que abren os diminutivos, canto á súa liberdade de aplicación neste tipo de estruturas máis ou menos fixadas, abre a posibilidade de investigar se outras unidades léxicas ou gramaticais poden interactuar coas unidades fraseolóxicas sen alterar as súas características fundamentais.

5. Referencias bibliográficas

- BRIZ, Antonio (2001): *El español coloquial en la conversación coloquial. Esbozo de pragmatogramática*. Barcelona: Ariel.
- CORPAS PASTOR, Gloria (1996): *Manual de fraseología española*. Madrid: Gredos.
- (1998): “Criterios generales de clasificación del universo fraseológico de las lenguas, con ejemplos en español y en inglés”, en Ezquerro, M. A. e Corpas Pastor, G. (eds.): *Diccionario, frases, palabras*. Málaga: Universidad de Málaga, pp.157-187.
- (2000): “Acerca de la (in)traducibilidad de la fraseología”, en G. Corpas Pastor (eds.): *Las lenguas de Europa: estudios de fraseología, Fraseografía y traducción*. Granada: Comares, pp. 483-522.
- COSERIU, Eugenio [1980] (1981): *Principios de semántica estructural*. Madrid: Gredos.
- DARDANO, M. (1978): *La formazione delle parole nell'italiano di oggi*. Roma: Bulzoni.
- DRESSLER, W. e BARBARESI, L. M. (1994): *Morphopragmatics. Diminutives and Intensifiers in Italian, German and other Languages*. Berlin e New York: Mouton de Gruyter.
- GARCÍA-PAGE SÁNCHEZ, M. (1989): “Sobre los procesos de deslexicalización en las expresiones fijas”, en *Español actual*, 52, pp.59-79.
- KOIKE, Kazumi (2001): *Colocaciones léxicas en el español actual: estudio formal y léxico-semántico*. Universidad de Alcalá / Takushoku University.
- LEECH, G (1983): *Principles of pragmatics*. London: Longman.

- RAINER, F. (1990): “Appunti sui diminutivi italiani in -etto e -ino”, en Beretta, M. *et al.* (a cura di): *Parallela 4: Morfologia*. Tübingen: Narr, pp. 207-218.
- RUIZ GURILLO, Leonor (2001) : *Las locuciones en español actual*. Madrid: Arco/Libros.
- SCHNEIDER, K. (2003): *Diminutives in English*. Tübinguen: Max Niemeyer Verlag.
- SECO, Manuel *et al.* (2004): *Diccionario fraseológico documentado del español actual. Locuciones y modismos españoles*. Madrid: Aguilar.
- WOTJAK, Gerd (1998): “Reflexiones acerca de construcciones verbo-nominales funcionales”, en Wotjak, G. (ed.): *Estudios de fraseología y fraseografía del español actual*. Frankfurt am Main/Madrid: Vervuert/Iberoamericana, pp. 257-279.
- ZAMORA MUÑOZ, P. (1998): “Las frases idiomáticas pragmáticas italianas: los marcos de situación y sus equivalencias en español”, en *Estudios Románicos*, vol. 10, pp. 107-125.
- ZULUAGA, Alberto (1980): *Introducción al estudio de las expresiones fijas*. Frankfurt am Main: Peter D. Lang.